Proceedings of the Theriological School. **13** (2015): 101–113
Праці Теріологічної Школи. **13** (2015): 101–113
http://doi.org/10.15407/ptt2015.13.101

УДК 502.7:599

ПАСИВНА ОХОРОНА ТЕРІОФАУНИ В РАМКАХ НАЯВНИХ КОНЦЕПЦІЙ СТВОРЕННЯ ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЙ

Іван Парнікоза

Київський еколого-культурний центр
E-mail: parnikoza@gmail.com

Passive Protection of the Mammalian Fauna in Frames of Existing Conceptions on Nature Conservation Territories. — Parnikoza, I. — The concepts of protected areas currently implemented worldwide are discussed in a Ukrainian context. The influence of passive protection on populations of rare animal and plant species was studied. The positive effect for some species and the negative for others were shown. This situation has a simple decision: to use the Krasnytsky-Dyrenkov principle which proclaims the need to distinguish passive and active protection in various types of protected areas. The passive protection should be realized in nature reserves and absolutely protected zones of national and regional landscape parks, while the active protection within other zones of parks and small objects such as zakazniks, natural monuments etc. Other necessary steps to make the passive protection's position stronger in the protected areas of Ukraine are also discussed. The world experience in creation IUCN Category Ia protected areas in Europe and worldwide is also analyzed.

Key words: protected areas, fauna protection, Krasnytsky-Dyrenkov principle, mammals.

Пасивна охорона теріофауни в рамках наявних концепцій створення природоохоронних територій. — Парнікоза, І. — В українському контексті розглянуто концепції заповідної справи, які реалізовані в сучасному світі. Аналізується вплив режиму пасивної охорони (заповідності) на популяції рідкісних видів тварин та рослин. Показано позитивний ефект для одних видів, та негативний для інших. Це протиріччя знімає принцип Краснитського-Диренкова, який проголошує необхідність розмежування пасивної охорони та активної охорони на різних природоохоронних територіях. Першій задачі мають служити природні заповідники та заповідні зони національних та регіональних ландшафтних парків, другій — інші зони цих парків та малі об'єкти: заказники, пам'ятки природи тощо. Розглянуто інші необхідні для пасивної охорони заходи для об'єктів природно-заповідного фонду України. Проаналізовано також світовий досвід створення об'єктів 1a IUCN в Європі та світі.

Ключові слова: заповідники, охорона фауни, принцип Краснитського-Диренкова, ссавці.

Вступ

Однією з ключових форм охорони тваринного світу, зокрема теріофауни є створення природоохоронних територій. Наразі в природно-заповідній справі України співіснують три основні природоохоронні концепції: концепція заповідності, концепція національного парку та концепція пам'ятки природи (Борейко, 2001). В їх основі лежать різні принципи, що виражається в різному співвідношенні двох форм охорони природи, — активної та пасивної.

Активна охорона полягає на реалізації втручань з метою збереження того чи іншого компонента екосистеми. Пасивна охорона вимагає режиму невтручання (заповідності) з метою забезпечення натурального ходу природних процесів та збереження її компонентів, які втручання не переносять. При цьому пасивна охорона може передбачати як налагодження серйозної охорони по периметру заповідної території, охоронної зони, патрулювання службою охорони, так і використання природної ізоляції важкодоступних урочищ тощо.

У зв'язку з євроінтеграційним курсом України все частіше лунають заклики до осучаснення системи охоронних природних територій. При цьому наголошується на невідповідності пасивної охорони (заповідності) вимогам часу чи відсутності її у світовій практиці (Музика, 1999; Бондаренко та ін., 2001). Крім того, як стверджують окремі автори, заповідники в ко-

лишньому СРСР створювалися як «особливо цінні заказники» — для охорони місць концентрації відомих науковцям популяцій рідкісних видів (Василюк, 2013). При цьому вплив пасивної охорони на біорізноманіття лишається мало вивченим для прийняття таких узагальнюючих оцінок і висновків щодо його доцільності або недоцільності.

Вивченням наслідків режиму заповідності займалося не багато науковців. Дані щодо цього можна знайти лише в деяких старих працях. Зокрема, було показано, що завдяки встановленню заповідного режиму в Печоро-Іличському заповіднику за 12 років (1937–1949) зросла чисельність великих ссавців (Теплов, 1953). Дані щодо позитивного впливу режиму заповідності на бобра та лося на території Окського заповідника наводить В. Козлов (1954).

У цій праці проаналізовано поширення практики пасивної охорони у світі. Шляхом письмового опитування установ природно-заповідного фонду автором досліджено ефективність ведення пасивної охорони в Україні. Окремим завданням стало складання списку теріофауни, залежної від пасивної охорони, а також списку видів, на яких цей режим впливає негативно, та визначення заходів для розподілу між пасивною та активною охороною.

Зміст концепцій

Концепція заповідності вперше реалізована Г. Конвенцом, а обґрунтована Г. Кожевниковим, М. Реймерсом, О. Краснітським, Ф. Штильмарком та ін. Поняття «заповідник» увів Д. Соловйов: «Заповідником називається певна територія, що оголошується недоторканою назавжди з усіма чи частиною організмів чи предметів, які перебувають на ній» (за: Борейко, Паламарчук, 2014). Першими заповідниками в Україні стали «Асканія-Нова» і «Кримський», створені в 1919 р. Створення «абсолютно заповідної території» встановлювалося положенням Наркомзему 1930 р. (Чорна, 2005). Сучасні українські природні заповідники є одним із видів природоохоронних територій з найбільш суровим режимом: категорії IUCN 1.1 Category Ia — Strict Nature Reserve (строгий природний резерват) та 1.2 Category Ib — Wilderness Area (територія дикої природи). Головне завдання таких територій — охорона дикої природи та природного ходу біологічних процесів, охорона біорізноманіття, екомоніторинг та проведення просвітництва. Обов'язковою умовою для цих територій є сувора охорона, наявність наукових досліджень, відсутність рекреації або господарської діяльності (Categories..., 2014).

Усього в світі станом на 2008 р. наявний 4731 об’єкт, що відповідає категорії Ia, що складає 4,6 % від усіє кількості природних територій світу, що охороняються. Разом вони займають площу біля 1 млн. км^2, що складає 5,5 % від всієї площі природних територій світу, що охороняються (Оюунгэрэл, 2007; Categories…, 2014). В Антарктиці на 2003 р. категорія Ia, представлена системою територій особливої охорони (ASPAs), займала 81 % від усієї площі природних територій, які охороняються на цьому континенті (Електронний…, 2014). Слід відмітити, що одна з таких територій — о. Грін — знаходиться неподалік Української антарктичної станції «Академік Вернадський» (Management..., 2014).

В Європі (окрім України, Молдови, Білорусі, Росії) об’єкти категорії Ia існують на Шпіцбергені (Норвегія) — 6 заповідників; 20 заповідників є в Фінляндії, 2 — в Македонії, 3 — в Латвії, 4 — в Литві, 2 — в Болгарії, 4 — в Сербії, по одному в Норвегії, Іспанії, Словенії, Чорногорії, Хорватії, Австрії, Швейцарії та Румунії. При цьому об’єкти категорії Ia фігурують в Європі під різними назвами чи навіть являють собою частини інших природоохоронних територій. Так в Естонії строгі заповідні зони мають резервати (Електронний..., 2014; Strict..., 2014). Що стосується категорії Ib (територій дикої природи), то система таких об’єктів функціонує незалежно від системи національних парків в США.

Концепція національного парку (автором якої був американський художник Дж. Кетлін) передбачає створення зонованого об’єкту, де інтереси охорони природи поєднуються з рекреацією. Перші НПП створені в США: Єллоустонський (1872 р.), Секвоя та Йосеміт (1890 р.) були переважно рекреаційними. Наразі такі парки включають заповідну зону та зони, в яких дозволяється рекреація і господарювання. На батьківщині національних парків — в США — функціонує 59 таких об’єктів (Електронний…, 2014). В Європі практику створення НПП

упровадив Г. Конвенц. Наразі концепції «національного парку» в системі ПЗФ України відповідають національні природні парки (НПП), біосферні заповідники[1] та регіональні ландшафтні парки (Закон..., 2014). В Україні концепція національного парку стикується з ідеєю абсолютної заповідності за наявністю заповідної зони, проте вимогам до заповідної зони на практиці відповідають лише біосферні заповідники.

Пам'ятки природи. Концепція збереження малих природних об'єктів, до якої можна зарахувати також українські заказники та заповідні урочища. Обґрунтування і практична реалізація належать Г. Конвенцу (1911), який запропонував вилучати із загального користування та брати під охорону найбільш видатні точкові природні об'єкти — водоспади, скелі, колонії птахів, пропонуючи використовувати їх для природознавчої рекреації. Дані об'єкти відповідають нашим пам'ятками природи та заказникам. Загалом така концепція «національних парків в мініатюрі» може служити активній охороні об'єкту, зради якого створено пам'ятку чи заказник. Значна площа сучасного ПЗФ України — саме такі об'єкти. У світовій природоохоронній практиці існує багато різних варіантів назв та форм організації таких об'єктів. Проте створені в рамках цієї концепції території можуть забезпечувати і пасивну охорону невеликих ізольованих об'єктів — сховищ, ярів з норами тварин, гніздових територій, що важливо для видів, які в усьому іншому є толерантними до людської присутності.

Європейська мережа «Натура 2000» не є революційною ідеєю, адже вона може включати національні природоохоронні території без зімни їх статусу, а також нові об'єкти, кожний з яких має індивідуальний статус, який може змінюватися від об'єкту Ia до формально природоохоронної території.

Приклади позитивного впливу заповідного режиму на охорону біорізноманіття в Україні

Результати проведеного дослідження свідчать, що впровадження заповідного режиму позитивно відбилося на цілій низці видів тварин та рослин. Так, в Приазов'ї на закінченні Кривої коси — «Стрілці» у 2000 р. з самого початку функціонування РЛП, а з 2009 р. НПП «Меотида» завдяки ініціативі директора Г. Молодана на косі була організована заповідна зона з суворою охороною. В результаті за сім років чисельність чорноголового реготуна, занесеного до ЧКУ, зросла з 0 до 3 тис. гнізд. В даний час це найбільша колонія мартина каспійського в Європі. Чисельність занесеного до ЧКУ пелікана кучерявого зросла з 0 гнізд до 17 гнізд. Чисельність крячка рябодзьобого з 0 гнізд зросла до 60 тис. гнізд. Почав періодично гніздувати тут мартин середземноморський, який ніколи раніше тут не гніздував, збільшив кількість гнізд і занесений до ЧКУ кулик-сорока (Молодан, 2010).

Подібний ефект мало введення заповідного режиму в заповідній зоні Ніжньодністровського НПП на Одещині. Від створення в 1993 р. заповідного урочища «Дністровські плавні» із зменшенням турбування від рибалок відновилися міграційні скупчення більш ніж 50-ти видів птахів, зменшилася загибель птахів у рибальських сітках. У зв'язку з припиненням рубок вперше після 1972 р. загніздував орлан-білохвіст (Русев и др., 2010). У міжріччі річок Дністер-Трунчук збереглися добрі умови для існування низки рідкісних ссавців, зокрема горностая (*Mustela erminea*), видри (*Lutra lutra*), норки європейської (*Mustela lutreola*). Протягом 2012–2014 рр. йшло зростання чисельності кота лісового (*Felis sylvestris*, вже 12 пар). Режим заповідності також сприятливий для збереження рідкісних угруповань водних рослин: глечиків жовтих, латаття білого, плавуна щитолистого, водяного горіха, сальвінії плаваючої (Лист Нижньодністровського НПП за № 472/06 від 17.09.2014 р.).

Введення заповідного режиму позначилося і на зростанні біорізноманіття островів Великі та Малі Кучугури на акваторії Каховського водосховища в НПП «Великий Луг». Охороні парку спільно з водною міліцією вдалося закрити відвідування цих островів для людей. В результаті, за 6 років (до 2013 г.) різко зросла чисельність рідкісних та фонових видів птахів.

[1] Біосферні заповідники — це аналоги НПП за режимом, що постали завдяки помилковому розумінню в нашій країні загального поняття «біосферний резерват».

Якщо в 2007 р. чисельність гніздової чаплі жовтої становила 12 пар, то в 2013 г. — 47 пар (дані В. А. Бусела). Відмічено (перше на Дніпрі) гніздування косаря (Busel, 2014). Куликсорока з 2-х гніздових пар збільшив чисельність до 5 пар, мартин каспійський — з 1-2 гніздових пар до 23 пар. Вперше загніздували гуска сіра (2 пари) і строкатий дятел середній, є 2 гнізда орлана-білохвоста. Помітно зросла гніздова чисельність великої та малої чепур. Завдяки заповідному режиму на островах влітку почала з'являтися коровайка, тут постійно гніздує качка сіра. Важливе значення мало також створення заповідної зони в центральній частині Маячанської балки. Так, у водно-болотному комплексі з'явилися на гніздуванні чапля руда (2013 — 14 пар), бугай і кулик-довгоніг. Поява на гніздуванні огара також пов'язана із заповіданням об'єкту (В. Бусел, особ. повід.).

Організація заповідного режиму на болоті Бондарівському в РЛП «Межиріченський» також демонструє позитивний ефект заповідності. До кінця 1980-х рр. на болоті проводився покіс трави, очерету, заготівля деревини, полювання та риболовля. З 2002 р. воно увійшло в заповідну зону Міжрічинського РЛП. За пропозицією А. Сагайдака, який очолив цей парк, на болоті заборонено будь-яку господарську діяльність. Якщо в 1970-х рр. тут було виявлено гніздування тільки однієї пари журавля сірого, то останнім часом кількість гнізд доходить до семи, а на прольоті тут збираються до 300 журавлів. Як тільки болото перестали відвідувати люди і були припинені рубки і сінокоси, то відразу з'явилися на гніздуванні інші птахи, занесені до ЧКУ: лелека чорний (6 гнізд), змієїд (1 гніздо), підорлики великий і малий (3 гнізда), тетерук (20 гнізд). Збільшила свою чисельність видра (*Lutra lutra*) (зараз є 3 пари), з'явилася рись (*Lynx lynx*) — 1–2 звіра. Заповідне болото стало місцем зимового стійбища лося (*Alces alces*). У 2009 р. тут спостерігалось 76 лосів — найбільше стійбище в Чернігівській області. До отримання заповідного статусу на болоті Бондарівське лось взагалі не зустрічався (Лист РЛП «Межиріченський» № 29 від 12.11.2014 р.).

У перші роки існування Поліського заповідника було виділено 10 ділянок (10 % території), на яких дотепер підтримується режим абсолютної заповідності. Дослідження показали, що щільність заселення рідкісних видів птахів, зокрема лелеки чорного, журавля сірого, глухаря, сови бородатої, сичика-горобця, сича волохатого у природних комплексах з цим режимом становить 13,36 ос./1000 га, а на ділянках, де проводять лісогосподарські заходи, — 7,86 ос./100 га. Природні комплекси з режимом абсолютної заповідності створюють оптимальні умови для зростання більшості рослин, занесених до ЧКУ. Протягом останніх 10–15 років в старих соснових лісах заповідника з режимом абсолютної заповідності не відмічені ні лісові пожежі, ні спалахи ентомошкідників, ні грибні хвороби (Бумар, Попович, 2001).

Подібні результати введення заповідності встановлено і в Рівненському заповіднику. Заповідний режим сприятливий зокрема для збереження та збільшення кількості гніздуючих пар підорлика великого, журавля сірого та сови бородатої (Лист Рівненського заповідника за № 359 від 15.12.2014). Подібна ситуація існувала на розташованих в Білорусі Ольманських болотах, які стали місцем заготівлі журавлини. Це зумовлює потребу негайного заповідання боліт та створення трансграничного з Україною заповідника (Дамброўскі та ін., 2014).

Створення заповідної зони позитивно вплинуло і на низку видів тварин та рослин реліктових лісів НПП «Гомільшанські ліси». Тут не тільки виділили заповідну зону, але й, за пропозицією науковців Парку, виділено спеціальні захисні ділянки (від 10 до 120 га) в господарській зоні і в зоні регульованої рекреації, названі «особливо цінні природні території», які були прописані в проекті організації території Парку. Як правило, в них заборонялися суцільні і вибіркові рубки, рекреація тощо. В результаті разом із заповідною зоною, суворий охоронний режим отримало 35 % території Парку (10,7 % — заповідна зона, 24,3 % — особливо цінні природні території). Завдяки цьому у Парку відбулося: повернення лосів, з'явилися нові колонії кажанів, майже удвічі збільшилася щільність населення мідянки, відновлення післягніздових і міграційних скупчень водоплавних птахів, збільшилася чисельність рідкісних видів птахів — орла-карлика (7 пар), шуліки чорного (5 пар); з'явилися на гніздуванні малий підорлик (3 пари), змієїд (1-2 ос.), канюк степовий (3–4 пари), орлан-білохвіст (1 пара), журавель сірий (2 пари). Відбулося збільшення чисельності канюка звичайного (37 пар), лебедя-шипуна

(1-2 пари) та інших видів птахів. Популяція оленя шляхетного (*Cervus elaphus*) збільшилася з 10–15 до 60 особин, свині дикої (*Sus scrofa*) та сарни європейської (*Capreolus capreolus*) — майже у 2,5 рази (лист НПП «Гомільшанські ліси» за № 03/3 від 09.0914).

Позитивні приклади введення заповідності відомі і для степових заповідників. Так, борсук (*Meles meles*) з'явився в біосферному заповіднику «Асканія-Нова» після введення режиму заповідності (Думенко, 2007). Показано, що для низки степових видів тварин (птахів, амфібій, плазунів, комах та безхребетних) абсолютно неприпустимим є косіння в степових заповідниках в травні-червні важкою технікою (Парникоза, 2014).

Позитивний ефект заповідності зафіксований і для українських Карпат. Введення заповідності в НПП «Сколівські Бескиди» позитивно вплинуло на чисельність куниці лісової (*Martes martes*) та низки птахів (орябка, сови довгохвостої, сичика-горобця, сича волохатого, дятла трипалого). Пасивна охорона позитивно впливає на чисельність кажанів, рисі (*Lynx lynx*), вовка (*Canis lupus*), кота лісового (*Felis silvestris*), горностая (*Mustela erminea*), видри річкової (*Lutra lutra*), зубра (*Bison bonasus*) (лист НПП «Сколівські Бескиди» № 339 від 10.09.2014 р.). Заповідна зона у верхів'ях Китаївського яру в НПП «Голосіївський», як і прогнозувалося (Парнікоза та ін., 2008), забезпечує гніздування хижих птахів.

Ссавці, залежні від пасивної охорони

Необхідно зауважити, що не всі заповідники, НПП чи РЛП налагодили моніторинг заповідного режиму, зважаючи на що представлена вище інформація при подальших спостереженнях може бути розширена. Проте і наведеної інформації достатньо щоб ствердити, що значна частина рослин та тварин в тій чи іншій мірі залежать в своєму успіху від введення режиму заповідності. При цьому цю залежність слід розуміти і як критичну необхідність для виживання низки видів, і як її позитивний ефект на популяції інших видів.

В сучасній літературі згадки про режим заповідності асоціюють з неконтрольованою сукцесією. Дійсно, аналізуючи вимоги до охорони того чи іншого виду, необхідно переконатися в можливому впливі природної сукцесії. Проте саму заповідність слід розуміти як відсутність наступних чинників: рекреації, полювання і рибальства, застосування пестицидів, родентицидів (зокрема фосфіду цинку), рубок головного користування, санітарних рубок, рубок прочищення, що усувають чагарники та підріст, збору гибів та ягід, інших форм турбування, фрагментації зон поширення комунікаціями чи забудовою тощо.

Ці та інші антропогенні фактори є головною причиною раритетності низки видів теріофауни (див. докладніше Загороднюк, 2008). Усунення дії цих факторів з введенням режиму пасивної охорони (заповідності) відбувається не саме собою а внаслідок роботи служби охорони відповідної природоохоронної території. Отже, поняття пасивності відображає відсутність втручань на території самого заповідника, але аж ніяк не брак охорони по його периметру (в охоронній зоні).

На основі вищевказаного автором складено анотований список тварин, який був обговорений з фахівцями з відповідної групи ссавців.

• Тюлень-монах (*Monachus monachus*) — єдиний аборигенний вид ластоногих України, який у час розмноження не переносить людської присутності (Ссавці..., 1999; Червона..., 2009). Він є прикладом виду, для існування якого критичною вимогою є режим заповідності.

• Великі ратичні: зубр (*Bison bonasus*), лось, олень шляхетний (*Cervus elaphus*) зникають внаслідок значного впливу факторів браконьєрства, турбування, інтенсивного вирубування лісів, ізоляції дорогами (Червона..., 2009). Заповідний режим є сприятливим для лося (дані автора; також: Ковальчук, 2010). Елементи активної охорони — підгодівлю та завезення нових особин вимагає лише мало життєздатні біловезька та біловезько-кавказька ліня зубрів (Krasińska, Krasiński, 2004). Перспективною натомість є адаптована для самостійного існування кавказька форма зубра (Трепет, 2007). У випадку зубра показано негативний вплив фактору турбування (Каштальян и др., 2006). Сарна (*Capreolus capreolus*) використовує території з заповідним режимом як схованки від мисливців (див.: Тимошенко, Кондратенко, 2012).

• Великі хижі ссавці: ведмідь, рись євразійська, кіт лісовий зникають головним чином внаслідок знищення лісових масивів, браконьєрства та турбування. Запобіганню усього цього сприяє режим заповідності. Щодо ведмедя П. Юргенсон (1962) зазначає, що цей звір дуже чутливий до будь-якого турбування людиною та намагається триматися найбільш диких ділянок. Популяція несе втрати і через рубки в зимовий час, турбування звірів у барлогах (Скільський та ін., 2010). Для цього звіра відчутною є проблема конфліктів з людиною внаслідок синантропізації різного ступеня. Тобто відбувається звикання особин до людини (Довганич, 2010). Рубки, браконьєрство та винищення сарни — причини скорочення чисельності рисі на Буковині (Ткачук, 2006). На лісового кота надзвичайно негативно впливають вирубки лісів та очищення лісу від хмизу та вітровалу (М. Шквиря, особ. повід.). Загалом усі ці види хижих деякі автори відносять до антропофобів (Гулай, 2006).

• Борсук (*Meles meles*) потребує локальної заповідності в межах своїх поселень. Цьому сприяє наявність диких маловідвідуваних та неохоплених господарською діяльність місць. Так, борсук відмічений у балці на околиці житлового кварталу в Луганську (Колесников, Кондратенко, 2006), у віддаленому яру Голосіївського лісу в Києві (дані автора), проте він відсутній в масово відвідуваному урочищі «Лиса гора», де колись був (С. Лопарев, особ. повід.). Фактор турбування в заповіднику «Асканія-Нова» призвів до відсутності борсука аж до встановлення тут заповідної зони (Думенко, 2007). Збільшення чисельності борсука в 2005 р. порівняно з 1998 р. показано для заповідника «Медобори» (Глинська, 2008).

• Горностай (*Mustela erminea*), наскільки можна судити з нарису в Червоній книзі (2009), є видом непорушених заплавних комплексів. Очевидно, що зміни чисельності пов'язані з повсюдним знищенням саме цих біотопів для рекреації та забудови (див. Колесников, Кондратенко, 2006). Зважаючи на це, режим заповідності для нього має бути оптимальним.

• Норка європейська (*Mustela lutreola*) має стабільну чисельність в малодоступних дністровських плавнях (Червона..., 2009), зокрема в заповідній зоні НПП «Нижньодністровський». На нашу думку, це свідчить про те що введення режиму заповідності в подібних біотопах має бути для неї оптимальним. Вид відносять до антропофобів (Гулай, 2006).

• Видра річкова (*Lutra lutra*) та хохуля (*Desmana moshata*) зникають (або потерпають) головним чином внаслідок браконьєрства та турбування. Значною є їхня загибель в рибальських снастях. Хохулю також відносять до антропофобів (Гулай, 2006). Заповідний режим в обох випадках має сприяти збереженню цих видів.

• *Заєць білий* (*Lepus timidus*) — вид різного роду лісів, критичним для якого виступає браконьєрство та вирубування лісових масивів (Червона..., 2009).

• Деякі гризуни, зокрема мишівки (*Sicista strandi*, *S. loriger*), строкатка степова (*Lagurus lagurus*) та хом'ячок сірий (*Cricetulus migratorius*), як свідчить аналіз літератури, в різному ступені залежні від наявності заповідних степових ділянок. Дані щодо цього наводить низка авторів (Загороднюк, Коробченко, 2008; Товпинець, Євстаф`єв, 2008; Червона..., 2009). Щодо мишівки донської (*Sicista strandi*) зазначається, що вона є видом заповідних чи близьких до них ділянок, віддалених від осель та культурфітоценозів (Загороднюк, Коробченко, 2014). У випадку мишівки південної (*S. loriger*) головний резерват являють собою охоронні чи непридатні для розорювання ділянки Причорноморського степу (Кириченко, 2012). Вказується також, що цей вид є індикатором цілинних степів (Товпинец, 2012). Загалом, як показує вивчення динаміки чисельності гризунів (в тому числі хом'ячка сірого і мишівки степової), їхня чисельність у заповідному степу значно перевищує таку на ділянках, які зазнавали сінокосіння (Козлова, 1978). Сірі хом'ячки у пелетках з території кострицево-ковилового степу заповідника «Асканія-Нова» фіксуються регулярно (Поліщук, 2012).

• Гризуни-землерії: заповідний режим на значних ділянках псамофітних та цілинних степів, виходячи з описів цих степових видів (Тимошенко, Кондратенко, 2006; Загороднюк, Коробченко, 2014), має бути оптимальним і для сліпачка степового (*Ellobius talpinus*), і для сліпака східного (*Spalax microphthalmus*) та інших видів цієї групи.

• Викошування або випалювання трави чи очерету є критично загрозливим для існування такого виду гризунів, як мишка лучна (*Micromys minutus*), що слідує з фактів, відмічених науковцями (Наглов, Ткач, 2003; Селюніна, 2005).

• Для деяких ссавців важливою є наявність старих всихаючих та дуплистих дерев. Це, зокрема, стосується дендрофільних видів кажанів, серед яких — вечірниця мала (*Nyctalus leisleri*), нетопир лісовий (*Pipistrellus nathusii*), нічниці довговуха (*Myotis bechsteinii*) та північна (*M. brandtii*), війчаста (*M. nattereri*) та водяна (*M. daubentonii*), вухань бурий (*Plecotus auritus*). Нічниця північна, вечірниці велетенська та мала, а також вухань бурий є індикаторами малопорушених екосистем (Червона..., 2009, Влащенко, 2010). Суцільні рубки старих лісів та їх розчистка від дуплистих дерев можуть бути причиною зникнення вечірниці велетенської, *Nyctalus lasiopterus* (Червона..., 2009; Vlaschenko et al., 2010).

• Деякі кажани дуже чутливі до фактору непокою в своїх схованках — підковики малий (*Rhinolophus hipposideros*) та великий (*R. ferrumequinum*). Дані види вимагають цілорічної и сезонної заповідності сховищ — печер та копалень. Чутливим до непокою в сховищах був наразі зниклий в Україні довгокрил звичайний (*Miniopterus schreibersi*). Загалом усі кажани, що збираються в підземні сховища, позитивно реагують на їх заповідання (Червона..., 2009).

• Китоподібні Чорного моря. Однією з головних причин зменшення чисельності китоподібних у світі є скорочення харчової бази, загибель у сітках. Справедливо це і для Чорного моря. Створення великих за площею морських заповідників для охорони місць нагулу китоподібних, розмноження та міграційних шляхів, вільних від рибальства, за наявності дієвої охорони могло б бути ефективним шляхом їх охорони (див.: Червона..., 2009; Гольдин, 2012; Whale.., 2014). Проте в українських територіальних водах вказане є важким для реалізації.

Як свідчить цей список, для значної частини автохтонної теріофауни України режим заповідності є або необхідним для існування, або сприятливим для популяцій.

Необхідність активної охорони

У літературі вказується низка видів рослин і тварин, які скорочують свою чисельність у зв'язку з сукцесійними змінами, що є нормальним проявом режиму пасивної охорони. Прикладом можуть бути рослини з лучно-степових угруповань, які випадають внаслідок заростання лісом (Barańska, Jermaczek, 2009). Заповідний режим розходиться із задачами збереження деяких рідкісних видів рослин Поліського природного заповідника, для яких сприятливішими є умови порушених ценозів: мучниці звичайної, росичок середньої та круглолистої, лікоподієли заплавної, пальчатокорінника Фукса (Бумар, Попович, 2001). Скасування сінокосіння в НПП «Гомільшанські ліси» веде до зменшення чисельності таких рослин, як косарики та рябчики (згідно з листом НПП «Гомільшанські ліси» за № 03/3 від 09.0914 р.). Це породжує питання про впровадження активної охорони («регуляційних заходів») в них.

Що ж стосується ссавців, то нестійкість у зв'язку з сукцесіями в достатньому для загрози популяції масштабі характерна напевне виключно для деяких ссавців степового ядра теріофауни, які залежать від наявності невисокого чи розрідженого травостою: ховрахів, тушканів та бабаків. Це викликано неповночленністю сучасних степових екосистем, які потребують наявності фактору випасу (Боровик, 2006; Червона..., 2009). На необхідність випасу для забезпечення поля огляду для ховраха крапчастого (*Spermophilus suslicus*) вказують і польські спеціалісти (Próchnicki, 2007). Проте слід враховувати, що поза цією вимогою, ці види також чутливі до всіх інших факторів антропогенного впливу, включаючи перевипас (Червона..., 2009). Щодо тушкана великого (*Allactaga major*) та перегузні (*Vormela peregusna*) вказується, що вони є антропофобами (Гулай, 2006). Окрім того, сукцесійні зміни самі по собі дуже рідко ведуть до елімінації виду, скоріше мова може йти про скорочення чисельності. Так, навіть в умовах прогресуючої сукцесії в Стрільцівському степу бабак може втриматися на ділянках з крейдяними виходами з рівнем чисельності 10–15 особин (Боровик, 2006). Водночас брак заповідного режиму може призвести до винищення бабаків браконьєрами. Також показано, що, хоча за відсутності випасу чисельність тушкана та ховраха малого в Чорноморському заповіднику і зменшилася, проте популяції з такою чисельністю можуть довгий час існувати в заповідних умовах (Селюнина, 2008). Переважна більшість виводкових нір тхора степового (*Mustela eversmanni*) зосереджена в природному ядрі біосферного заповідника «Асканія-Нова». Там частіше зустрічали і самих тхорів (Поліщук, 2012).

Поєднання активної та пасивної охорони в системі об'єктів ПЗФ України

Яким має бути вихід з ситуації, коли одні природні комплекси та види позитивно реагують на заповідність, а збереження інших потребує регуляційних заходів. Загалом, відповідь на це питання дає принцип поділу задач природоохоронних територій (принцип О. Краснітського та С. Диренкова). Пасивна охорона має реалізуватися в заповідниках та заповідних зонах національних та регіональних парків, заповідних урочищах, а активна охорона має здійснюватися на інших територіях (зонах) природоохоронних територіях. Різноманіття природоохоронних територій дозоляє реалізувати цей принцип. Різноманіття природоохоронних територій дозоляє реалізувати цей принцип. Тільки гармонійне співіснування різних концепцій охорони дозволить отримати природоохоронний ефект.

З огляду на вимоги теріофауни, єдиним місцем де виникає конфлікт заповідності та регуляційних заходів, є степові заповідники (Парнікоза, 2008). Адже їх не переведеш повністю в рамки територій з пріоритетом охорони деяких представників рідкісного біорізноманіття, бо то суперечить ідеї вільного розвитку природних процесів. Але в той же час щось треба робити для охорони нестійких до сукцесії видів. Активну охорону цих видів треба впроваджувати так, щоби вона не зашкодила загальному ходу природних процесів та зростанню популяції тієї частини біорізноманіття, яка позитивно реагує на заповідність. Саме тому не може бути й мови про такі неефективні та небезпечні заходи втручання, як механізоване сінокосіння в травні-червні. У той самий час необхідно просуватися в бік відновлення випасу у степових заповідниках на основі аборигенних чи наближених до них видів тварин. Приклади таких починань наявні в Україні, наприклад завіз сайгаків до НПП «Чарівна Гавань» (АР Крим).

В сучасній природоохоронній практиці всього світу спостерігається відчутний перегин в бік активної охорони. Проте, необхідно розуміти, що активна охорона є більш популярною за пасивну аж ніяк не через свою ефективність. У Європі це пов'язано з тим, що саме ця концепція дозволяє отримувати значні кошти, які, окрім реалізації відповідних заходів, йдуть на утримання громадських організацій, що їх здійснюють (Jermaczek, 2011). В умовах України, активна охорона (регуляційні заходи) — це можливість прихованого споживання природних ресурсів в об'єктах ПЗФ. Про це свідчать результати кампанії проти механізованого і раннього сінокосіння в заповідниках України (див.: Парникоза, 2014). Тому постає питання про необхідність контролю за регуляцією шляхом створення відповідної комісії.

У випадку активної охорони, треба також уникати реінтродукційних заходів у випадку докорінної зміни екосистем, як у випадку спроб інтродукції глухаря в трансформовані ліси Люблінщини (K. Wojciehowski, особ. повід.), чи спроб інтродукції бабака в Хомутовському степу (див.: Тимошенков, Кондратенко, 2006). Імовірно, непридатності угідь для реінтродукції деяких видів (хохулі, вухатого їжака *Hemiechinus auritus*) можуть сприяти також популяції інтродуцентів, таких як єнот уссурійський, боротьба з якими на даному етапі безперспективна (Тараненко та ін., 2008; Шевченко, 2008).

Заходи з розвитку ідеї пасивної охорони

Наразі загальний відсоток ПЗФ України складає 6,05 %. При цьому території, де має реалізовуватися пасивна охорона, для окремих категорій природозаповідних територій становлять: природні заповідники — 0,37 %, заповідні зони біосферних заповідників — 0,19 %, НПП — 0,30 % та РЛП — 0,02 %, заповідні урочища — 0,20 % території країни.

Оскільки площі, де може реалізуватися пасивна охорона, невеликі, то, окрім існуючих українських територій категорії Ia (тобто природних заповідників), потрібно створювати нові в районах з найбільшими площами дикої природи, стійкої до сукцесій — у Карпатах та на Поліссі, а також в плавнях Дністра та Дніпра. Досвід створення заповідників в Україні має бути поширений в деяких країнах ЄС, які не мають об'єктів категорії Ia. Необхідність пасивної охорони та створення поруч з існуючими природоохоронними територіями об'єктів категорії Ia відмічають й польські дослідники в Польщі викреслено з закону «Про охорону природи» створення самостійних об'єктів категорії Ia (Jermaczek, 2011; Wojciehowski, 2013).

Також необхідні заходи із збільшення та більш ефективного функціонування заповідних зон біосферних заповідників, НПП та РЛП. Зокрема необхідне встановлення в законодавчому порядку мінімальної площі заповідної зони для цих об'єктів: 50% для біосферних заповідників, 25 % для НПП та РЛП. Має також бути заборонено зменшення заповідної зони цих об'єктів, а також зміна її меж. У заповідних зонах цих об'єктів, як і в природних заповідниках, не має бути елементів активної охорони, що також має бути закріплено законодавчо. У першу чергу необхідно припинити тут комерційне використання ресурсів під виглядом «регуляційних заходів», що завдає значної шкоди біорізноманіттю.

Наразі Міністерство екології підтримало ініціативу громадськості щодо заборони механізованого косіння в заповідниках у травні-червні (Інструктивне..., 2014). Досягнуто суттєвих кроків щодо заборони рубок на заповідних територіях. Можливість науково-обґрунтованих втручань, має бути лише як виняток за рішенням відповідної комісії і не мати комерційного значення. Закріплення вимагає також заборонена реорганізації природних заповідників в національні парки або передача частини території природних заповідників в національні парки, що призведе до скорочення і так порівняно меншої території, на яких реалізується пасивна охорона. Виходячи з нашого дослідження необхідно започаткувати централізований (найкраще в рамках ведення Літопису природи) моніторинг впливу заповідного режиму на біорізноманіття та зміни в екосистемах природоохоронних територій України.

Суттєвим випробуванням для пасивної охорони та системи природоохоронних територій є інтеграція в систему мережі «Натура 2000». Така інтеграція має супроводжуватися рішучою позицією представників України на пріоритет національної системи охорони природи, зокрема режиму заповідників та заповідних зон БЗ, НПП та РЛП, а також заповідних урочищ при входженні їх в «Натуру 2000». Такий пріоритет є нормальним явищем в низці країн ЄС. Відсутність відповідного застереження веде до примату європейського законодавства над національним, що у випадку заповідників може супроводжуватися вимогами реалізувати в них заходи з активної охорони видів тварин чи рослин, внесених в Євродиректив, що буде руйнувати загальний позитивний ефект, який склався від введення в них пасивної охорони. Створення в Україні мережі «Натура 2000» потрібно використати для охоплення цією охороною цінних природних територій, які не вдається включити до національної системи.

Подяки

Автор висловлює подяку І. Загороднюку за допомогу у підготовці цієї публікації, а також В. Борейку, В. Буслу, А. Влащенку, С. Вітру, П. Гольдіну, Г. Молодану, І. Русеву, А. Сагайдаку, Н. Саідахметовій, А. Силичеву, П. Швидуну, а також адміністраціям об'єктів ПЗФ, які надали інформацію для цього дослідження.

Література

Бондаренко, В. Д., Криницький, Г. Т., Крамарець, В. О. та ін. До питання про зміст проекту організації території та охорони природних комплексів заповідників і національних природних парків // Науковий вісник Укр. держ. лісотехн. ун-ту. — 2001. — № 39. — С. 36–49.
[*Bondarenko, V. D., Krynitsky, G. T., Kramarets, V. O. et al.* Towards the content of the management plans of areas and nature complexes of natural zapovedniks and national parks // Scientific Reports of Ukrainian State Forest-Technical University. — 2001. — N 39. — P. 36–49. (in Ukr.)]

Борейко, В. Е. История охраны природы Украины / КЭКЦ. — Киев, 2001. — 544 с. — (История охраны природы; Вып. 24).
[*Borejko, V. E.* History of nature protection in Ukraine / KECC. — Kyiv, 2001. — 544 c. — (History of Nature Protection; Issue 24). (in Rus.)]

Борейко, В. Е., Паламарчук, А. О. Заповедники Украины без гламура / КЭКЦ. — Киев, 2014. — 128 с.
[*Borejko. V. E., Palamarchuk, A. O.* Zapovedniks of Ukraine without Glamour / KECC. — Kyiv, 2014. — 128 p. (in Rus.)]

Боровик, Е. Динамика численности сурка (*Marmota bobac* Muller, 1776) на территории заповедника «Стрельцовская степь» // Фауна в антропогенному середовищі. — Луганськ, 2006. — С. 212–216. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 8).
[*Borovik, E.,* Dynamics of *Marmota bobac* (Muller, 1776) abundance on the territory of «Striltsivsky Steppe» // Fauna in Anthropogenic Environments. — Luhansk, 2006. — P. 212–216. — (Proceedings of the Theriological School; Vol. 8. (in Rus.)]

Бумар, Г. Й., Попович, С. Ю. Сучасні проблеми збереження Поліського природного заповідника як наслідок резерватогенних сукцесій // Заповідна справа в Україні — 2001. — Том 7, Вип. 2. — С. 59–61.
[*Bumar, G.,* Modern problems of the conservation of Polesky natural zapovednik as result of reservatogenic succession // Nature Protection in Ukraine. — 2001. — Vol. 7, Is. 2. — P. 59–61. (in Ukr.)].

Василюк, О. Абсолютная заповедность и сохранение степного биоразнообразия // Степной бюллетень. — 2013. — № 39. — С. 10–15.
[*Vasiluk, O.* Strict protection and conservation of steppe biodiversity // Steppe Bulletin. — 2013. — N 39. — P. 10–15. (in Rus.)]

Влащенко, А. С. Вплив лісогосподарської діяльності на кажанів та їх охорона в лісах України // Заповідна справа в Україні. — 2010. — Вип. 1. — С. 44–50.
[*Vlaschenko, A.* Effect of forest management on bats and their protection in the forests of Ukraine // Nature Protection in Ukraine. — 2010 — Vol. 1. — P. 44–50. (in Ukr.)]

Гольдин, П. Е. Перспективы охраны китообразных в заповедных акваториях Черного моря // Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців : зб. наук. праць / Українське теріологічне товариство. — Гола Пристань, 2012. — С. 52. — (Novitates Theriologicae; Pars 8).
[*Goldin, P. E.* Outlook of the protection of cetaceans in the protected waters of the Black Sea // Mammal Fauna in Protected Areas and Mammals Protection: Collection of scientific papers / Ukrainian Theriological Society. — Gola Prystan, 2012. — P. 52. — (Novitates Theriologicae; Vol. 8). (in Rus.)]

Гулай, В. Класифікація тварин за рівнем їх адаптованості до антропогенної трансформації середовища // Фауна в антропогенному середовищі / За ред. І. Загороднюка. — Луганськ, 2006. — С. 14–17. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 8).
[*Gulay, V.* Classification of animals in terms of their adaptability to anthropogenic transformation of environment // Fauna in Anthropogenic Environments. — Luhansk, 2006. — P. 14–17. — (Proceedings of the Theriological School; Vol. 8.). (in Ukr.)]

Дамброўскі, В., Скуратовіч, А., Чэркас, М. Альманскія балоты. — Мінск, 2014. — 26 с. — (Прыродаахоўная бібліятэка АПБ).
[*Dambrowski, V, Skuratowicz, A., Czerkass, M.* Almany Boggs. — Minsk, 2014. — 26 p. — (Nature Protection Library of APB. (in Bel.)]

Думенко, В. П. Влияние режимов природопользования на фауну и состояние популяций хищных млекопитающих (Carnivora) в природном ядре биосферного заповедника «Аскания-Нова» // Заповідні степи України. Стан та перспективи їх збереження : Матеріали Міжнародної наукової конференції (18–22 вересня 2007 р. Асканія-Нова, Україна). — Асканія-Нова, 2007. — С. 45–49.
[*Dumenko, V.P.* Effect of nature exploitations modes of nature fauna and state of populations of Carnivora in the natural herd of the Biosphere Reserve "Askania Nova" // Protected steppes of Ukraine, Status and Prospects of Conservation: Proceedings of the International Conference (18–22 September 2007, Askania Nova, Ukraine). — Askania Nova, 2007. — P. 45–49. (in Rus.)]

Довганич, Я. О. Проблема синантропізації бурого ведмедя (*Ursus arctos*) в Карпатах та шляхи її вирішення // Проблеми вивчення й охорони тваринного світу у природних і антропогенних системах : Матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Чернівці, 13.11.2009 р.). — Чернівці : ДрукАрт, 2010. — С. 170–172.
[*Dovhanych, JA.* Problem of the synanthropization of brown bear (*Ursus arctos*) in the Carpathians and ways to solve problems // Study and conservation of wildlife in natural and anthropogenic systems: Proceedings of Intern. Scientific Conf. (Chernivtsi, 13.11.2009) / Slilsky, I. V., Smirnov, N. A. (Eds,). — Chernivtsi : DrukArt, 2010. — P. 170–172. (in Ukr.)]

Електронний каталог природоохоронних територій світу. — http://protectedplanet.net, 02.12.2014
[*Electronic catalog* of protected areas in the world. — http://protectedplanet.net (in Ukr.)]

Загороднюк, І. Ссавці східних областей України: склад та історичні зміни фауни // Теріофауна сходу України. Луганськ, 2006. — С. 217–295. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 7).
[*Zagorodniuk, I.* Mammals of eastern provinces of Ukraine: composition and historical changes of the fauna // Mammal Fauna of Eastern Ukraine. — Luhansk, 2006. — S. 217–295. — (Proceedings of Theriological School. Vol. 7). (in Ukr.)]

Загороднюк, І. Раритетна фауна та критерії раритетності видів // Раритетна теріофауна та її охорона. — Луганськ, 2008. — С. 7–20. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 9).
[*Zagorodniuk, I.* Rare and valuable fauna and criteria of species rarity // Rarity Mammal Fauna and Its Protection. — Luhansk, 2008. — S. 7–20. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 9). (in Ukr.)]

Загороднюк, І., Коробченко, М. Раритетна теріофауна східної України: її склад і поширення рідкісних видів // Раритетна теріофауна та її охорона. — Луганськ, 2008. — С. 107–156. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 9).
[*Zagorodniuk, I., Korobchenko M.* Rare fauna of Eastern Ukraine: composition and distribution of rare species // Rare Mammal Fauna and Its Protection. — Luhansk, 2008. — P. 107–156. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 9). (in Ukr.)]

Загороднюк, І., Коробченко, М. Раритетна фауна Луганщини: хребетні першочергової уваги. — Луганськ : Вид-во «ШИКО», 2014. — 220 с. — ISBN 978-966-492-282-8.
[*Zagorodniuk, I., Korobchenko, M.* Rare Fauna of Luhansk Region: Vertebrates of the First Priority. — Luhansk : SHIKO Press, 2014. — 220 p. — ISBN 978-966-492-282-8. (in Ukr.)]

Загороднюк, І., Кондратенко, О. Домашлинець, В. Хохуля (*Desmana moschata*) в басейні Сіверського Дінця. — Київ, 2002. — 64 с. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 4).
[*Zagorodniuk, I., Kondratenko, O. Domashlynets, V.* Desman (*Desmana moschata*) in the basin of the Siversky Donets. — Kyiv, 2002. — 64 p. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 4). (in Ukr.)]

Закон України «Про природно-заповідний фонд України». — http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-12.
[*The Law* of Ukraine "About Nature Reserve Fund of Ukraine". (in Ukr.)]

Каштальян, А., Сипко, Т., Медведев, И. О роли антропогенных факторов в формировании пространственно-временной и поведенческой структуры вольноживущей борисовской популяции зубров // Фауна в антропогенному середовищі. — Луганськ, 2006. — С. 223–231. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 8).
[*Kashtalian, A. Sipko, T. Medvedev, I.* On the role of human factors in the formation of space-time and behavioral patterns of the free Borisov population of European bison // Fauna in Anthropogenic Environments. — Luhansk, 2006. — P. 14–17. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 8). (in Rus.)]

Ковальчук, О. Лось (*Alces alces*) у складі минулої та сучасної теріофауни Сумської області: зімни чисельності та їх причини // Моніторинг теріофауни / За ред. І. Загороднюка. — Луганськ, 2010. — С. 128–125. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 10).
[*Kovalchuk, O.* Moose (*Alces alces*) consisting of past and modern mammal fauna of Sumy region, crush strength and their causes // Monitoring of Theriofauna / Ed. by I. Zagorodniuk. — Luhansk, 2010. — P. 128–125. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 10). (in Ukr.)]

Козлов, В. В. Влияние заповедного режима на фауну млекопитающих Мещерской низменности // Зоологический журнал. — 1954. — Вып. 4. — С. 925–945.
[*Kozlov, V. V.* Influence protected mode on the fauna of mammals of the Meshcherska lowland // Zoologichesky Zhurnal. — 1954. — Vol. 4. — P. 925–945. (in Rus.)]

Козлова, Л. В. Сезонная динамика численности мышевидных грызунов в основных биотопах заповедника «Хомутовская степь» // Почвенно-биогеоценологические исследования в Приазовье. — Москва : Наука, 1978. — Вып. 3. — С. 98–101.
[*Kozlova, L.V.* Seasonal population dynamics of rodents in the main habitats of the reserve "Khomutovsky steppe" // Soil-Biogeocenological Research in the Azov Sea Region. — Moskva : Nauka Press, 1978. — Vol. 3. — P. 98–101. (in Rus.)]

Колесников, М., Кондратенко, О. Современное состояние популяций редких видов хищных млекопитающих семейства Mustelidae на юго-востоке Украины // Теріофауна сходу України. — Луганськ, 2006. — С. 55–62. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 7).
[*Kolesnikov, M., Kondratenko, O.* Modern state of populations of rare species of carnivorous mammal family Mustelidae in the south-east of Ukraine // Mammal Fauna of Eastern Ukraine. — Luhansk, 2006. — P. С. 55–62. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 7). (in Rus.)]

Конвенц, Г. Практика охраны памятников природы. — 1911. Сокращ. перевод с нем. / КЭКЦ. — Киев, 2000. — 88 с. — (Охраны дикой природы. Вып 23).
[*Conwentz, H.* Practice for Conservation of Nature Monuments. — 1911. An abridged translation from German. — Kyiv, 2000. — 88 p. — (Wildlife Conservation series, Issue 23). (in Rus.)]

Кондратенко, О., Кузнєцов, В., Золотухіна, С. Хом'ячок, строкатка та сліпачок (Rodentia, Mammalia) у Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степах // Теріофауна сходу України. Пам'яті Олександра Кондратенка. — Луганськ, 2006. — С. 33–37. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 7).
[*Kondratenko O., Kuznetsov, V., Zolotukhina, S.* The gray dwarf hamster, the steppe lemming and the mole vole (Rodentia, Mammalia) in the Donetsk-Don and Donetsk-Azov steppes // Mammal Fauna of Eastern Ukraine. In memory of Olexandr Kondratenko. — Luhansk, 2006. — S. 33–37. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 7). (in Ukr.)]

Кириченко, В. Е. Современное распространение степной мышовки (*Sisista loriger*) в Николаевской области // Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців / Українське теріологічне товариство. — Гола Пристань, 2012. — С. 23. — (Novitates Theriologicae; Pars 8).
[*Kirichenko, V. E.* Modern Distribution of *Sisista loriger* in the Mykolaiv oblast // Mammal Fauna in Protected Areas and Conservation of Mammals / Ukrainian Theriological Society. — Hola Prystan, 2012. — P. 23. — (Novitates Theriologicae; Pars 8). (in Rus.)]

Інструктивний лист Міністерства екології та природних щодо проведення сінокосіння за № 5/3-9/12780-14.
[*Instructional* letter of the Ministry of Environment to conduct mowing, number 5/3-9/12780-14 from 20.10.14. (in Ukr.)]

Молодан, Г. М. «Меотида», Регіональний ландшафтний парк / ТОВ «Трамп». — Донецьк, 2010. — 22 с.
[*Molodan, G.M.* "Meotida", Regional Landscape Park / OOO "Trump". — Donetsk, 2010. — 22 p. (in Ukr.)]

Музика, М. Я. Лісогосподарська та організаційна діяльність заповідників // Науковий вісник Українського державного лісотехнічного університету. — 1999. — № 39. — С. 147–151.
[*Muzyka, M. J.* Forestry and organizational activity of forest zapovedniks // Scientific Reports of Ukrainian State Forestry University. — 1999. — № 39. — P. 147–151. (in Ukr.)]

Наглов, В., Ткач, Г. Мышь-малютка (*Micromys minutus*) в Харьковской области // Раритетна теріофауна і її охорона. — Луганськ, 2008. — С. 232–238. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 9).
[*Naglov, B., Tkach, G.* Eurasian harvest mouse (*Micromys minutus*) in the Kharkiv region // Rarity Mammal Fauna and Its Protection. — Luhansk, 2008. — P. 232–238. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 9). (in Rus.)]

Оюунгэрэл, Б. Состояние и перспективы охраны природы в Монголии // Бюллетень Ботанического сада-института ДВО РАН. — 2007. — Вып. 1. — С. 88–93.
[*Oyuungerel, B.* Status and prospects of conservation in Mongolia // Bulletin of the Botanical Garden of Institute FED of RAS. — 2007. — Vol. 1. — P. 88–93. (in Rus.)]

Парнікоза, І. Збереження українського степу: що можна зробити вже сьогодні // Раритетна теріофауна і її охорона. — Луганськ, 2008. — С. 53–62. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 9).
[*Parnikoza, I.* Preservation Ukrainian steppe: what can be done today // Rarity Mammal Fauna and Its Protection. — Luhansk, 2008. — P. 53–62. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 9). (in Ukr.)]

Парникоза, И. Реалии современного сенокошения в степных заповедниках Украины и охрана биоразнообразия // Степной бюлетень. — 2014. — № 40. — С. 16–21.
[*Parnikoza, I.* The realities of modern mowing in the steppe zapovidnyks of Ukraine and protection of biodiversity // Steppe Bulletin. — 2014. — № 40. — S. 16–21. (in Rus.)]

Парнікоза, І. Ю., Шевченко, М. С., Петренко, Н. А. Сучасний стан популяцій рідкісних рослин Голосіївського лісу в м. Києві // Актуальні проблеми ботаніки та екології : Зб. наук. праць. — Київ : Фітосоціоцентр, 2008. — Вип. 2. — С. 105–115. — http://biomon.org/wp-content/apb_1.pdf
[*Parnikoza, I. Y., Shevchenko, M., Petrenko, N. A.* Current status of populations of rare plant Holosiyivsky forest in Kyiv // Kyiv Actual Problems of Botany and Ecology. — Kyiv : PhytoSocioCentr, 2008. — Vol. 2. — P. 105–115. (in Ukr.)]

Поліщук, І. К. Стан популяцій «червонокнижних» видів ссавців у природному ядрі Біосферного заповідника «Асканія-Нова» / Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців / Українське теріологічне товариство. — Гола Пристань, 2012. — С. 59. — (Novitates Theriologicae; Pars 8).
[*Polishchuk, I. K.* Status of populations of "Red Book" species of mammals in the natural herd of Biosphere Reserve "Askania Nova" / Theriofauna of Protected Areas and Conservation of Mammals / Ukrainian Theriological Society. — Hola Prystan, 2012. — P. 59. — (Novitates Theriologicae; Pars 8). (in Ukr.)]

Русев, И. Т., Щеголев, И. В., Русев, Р. И. Восстановление гнездовий орлана-белохвоста в дельте Днестра // Бассейн реки Днестр: экологические проблемы и управление трансграничными природными ресурсами: Матер. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Тирасполь, 15–16.10.2010). — Тирасполь, 2010. — С. 185–187.
[*Rusev, I. T., Shchegolev, I. V., Rusev, R. I.* Restoration of nesting of white-tailed eagle in Dnister delta // Dnister River: Environmental Issues and Management of Transboundary Natural Resources: Mater. Intern. Scientific-Practical Conf. (Tiraspol, 15–16.10.2010). — Tiraspol, 2010. — P. 185–187. (in Rus.)]

Селюніна, З. Ссавці регіону Чорноморського біосферного заповідника, що занесені до Червоної книги України (станом на 2004 рік) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія біології. — 2005. — Вип. 17. — С. 86–88.
[*Selyunina, Z.* Mammals of region of Black Sea Biosphere Reserve, listed in the Red Book of Ukraine (state on 2004) // Scientific Bulletin of the Uzhgorod University. Series Biology. — 2005 — Vol. 17. — P. 86–88. (in Ukr.)]

Селюніна, З. Влияние интенсивности природопользования на состояние популяций тушканчиков на юге Украины // Раритетна теріофауна та її охорона. — Луганськ, 2008. — С. 239–257. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 9).
[*Selyunina, Z.* Effect of intensity of nature exultation in population status of dipodids in the South of Ukraine // Rarity Mammal Fauna and Its Protection. — Luhansk, 2008. — P. 239–257. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 9). (in Rus.)]

Скільський, І. В., Мелещук, Л. І., Тащук, М. В. Сучасний стан популяції бурого ведмедя (*Ursus arctos*) в Буковинських Карпатах // Проблеми вивчення й охорони тваринного світу у природних і антропогенних системах / Ред. І. В. Скільський, Н. А. Смірнов. — Чернівці : ДрукАрт, 2010. — С. 195–200.
[*Skilsky, I. V., Meleshchuk, L. I., Tashchuk, M. V.* Current status of populations of brown bears (*Ursus arctos*) in Bukovyna Carpathians // Study and Conservation of Wildlife in Natural and Anthropogenic Systems: Proceedings of Intern. Science. Conf. (Chernivtsi, 13.11.2009) / Slilsky, I. V., Smirnov, N. A. (Eds.). — Chernivtsi : DrukArt, 2010. — P. 195–200. (in Ukr.)]

Ссавці під охороною Бернської конвенції / Під ред. І. В. Загороднюка. — Київ, 1999. — 224 с. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 2).
[*Mammals* are protected by the Bern Convention / Ed. I.V. Zagorodniuk. — Kyiv, 1999. — 224 p. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 2). (in Ukr.)]

Тимошенко, В., Кондратенко, А. Исследование фауны млекопитающих в заповеднике «Хомутовская степь» // Фауна в антропогенному середовищі. — Луганськ, 2006. — С. 92–97. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 7).
[*Timoshenko, V., Kondratenko, A.* Study the Fauna of Mammals in the Reserve "Khomutovsky Steppe" // Fauna in Anthropogenic Environments. — Luhansk, 2006. — P. 92–97. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 8). (in Rus.)]

Теплов, В. П. О влиянии заповедного режима на промысловых зверей Печорской тайги // Преобразование фауны позвоночных нашей страны (биотехнические мероприятия) / Под ред. А. А. Насимовича. — Москва : Издание МОИП, 1953. — С. 70–79.
[*Teplov, V.P.* On the influence of the strict protected regime on the game animals of Pechora taiga // Changes the Vertebrate Fauna of Our Country (Biotechnical Measures) / Ed. by A. A. Nasimowicz. — Moskva : Publication of Moscow Society of Naturalists, 1953. — P. 70–79. (in Rus.)]

Тараненко, Л., Мельниченко, Б., Пилипенко, Д., Дьяков, В. Раритетные виды наземных млекопитающих Донецкой области // Раритетна теріофауна та її охорона. — Луганськ, 2008. — С. 187–198. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 9).
[*Taranenko, L., Melnichenko, B., Pilipenko D. Dyakov, V.* Rare species of terrestrial mammals Donetsk oblast // Rarity Mammal Fauna and Its Protection. — Luhansk, 2008. — P. 187–198. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 9). (in Rus.)]

Ткачук, Ю. Современное состояние популяции рыси (*Lynx lynx*) на Буковине и её зависимость от влияния антропогенного фактора // Фауна в антропогенному середовищі. — Луганськ, 2006. — С. 100–105. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 8).
[*Tkachuk, J.* Current status of the population of lynx (*Lynx lynx*) in Bukovina and its dependence on the impact of the anthropogenic factor // Fauna in Anthropogenic Environments. — Luhansk, 2006. — P. 100–105. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 8). (in Rus.)]

Товпинець, М. Мишівка південна (*Sisista loriger*) у Криму як індикатор незайманого степу // Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців: зб. наук. пр. / Українське теріологічне товариство. — Гола Пристань, 2012. — С. 36. — (Novitates Theriologicae; Pars 8).
[*Tovpinets, M.* Southern birch mouse (*Sisista loriger*) in Crimea as an indicator of virgin steppe // Mammal Fauna in Protected Areas and Conservation of Mammals / Ukrainian Theriological Society. — Hola Prystan, 2012. — P. 23. — (Novitates Theriologicae; Pars 8). (in Ukr.)]

Товпинець, М., Євстаф'єв, І. Раритетні види наземних ссавців Криму: сучасний стан та перспективи збереження // Раритетна теріофауна і її охорона. — Луганськ, 2008. — С. 199–208. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 9).
[*Tovpinets, M., Evstafiev, I.* Rare species of land mammals Crimea: current situation and prospects of protection // Rarity Mammal Fauna and Its Protection. — Luhansk, 2008. — P. 199–208. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 9). (in Ukr.)]

Токарський, В. Сурок степной (*Marmota bobak*) как структурно-функциональное звено в степных биоценозах Украины // Раритетна теріофауна та її охорона. — Луганськ, 2008. — С. 243–249. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 9).
[*Tokarsky, V.* Steppe marmot (*Marmota bobak*) as a structural and functional unit in steppe biocenoses of Ukraine // Rarity Mammal Fauna and Its Protection. — Luhansk, 2008. — P. 243–249. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 9). (in Rus.)]

Трепет, С. А. Горные зубры Кавказа. — Майкоп : ООО «Качество», 2007. — 60 с.
[*Trepet, S.* Caucasus Mountain European bison. — Maikop : OOO "Kachestvo", 2007. — 60 p. (in Rus.)]

Шевченко, С. Їжак вухатий (*Hemiechinus auritus*) в Україні: огляд // Раритетна теріофауна та її охорона. — Луганськ, 2008. — С. 250–258. — (Праці Теріологічної школи; Вип. 9).
[*Shevchenko, S.* Eared hedgehog (*Hemiechinus auritus*) in Ukraine: a review // Rare Mammal Fauna and Its Protection. — Luhansk, 2008. — P. 250–258. — (Proceedings of Theriological School; Vol. 9). (in Ukr.)]

Червона книга України. Тваринний світ / За ред. І. А. Акімова. — Київ : Глобалконсалтинг, 2009. — 600 с.
[*Red Book* of Ukraine. Animal World / Ed. I. Akimov. — Kyiv : GlobalConsulting, 2009. — 600 p. (in Ukr.)]

Чорна, Л. О. Природоохоронна та наукова діяльність Канівського природного заповідника у 20–30 рр. XX ст. // Заповідна справа в Україні. — 2005. — Том 11, Вип. 1. — С. 66–74.
[*Chorna, L.O.* Environmental and scientific activity of the Kaniv Nature zapovidnyk in the 20–30's of XX century // Nature Protection in Ukraine. — 2005. — Vol. 11, Is. 1. — P. 66–74. (in Ukr.)]

Юргенсон, П. Б. Роль фактора беспокойства в экологии зверей и птиц // Зоологический журнал. — 1962. — Вып. 7. — С. 1056–1060.
[*Jurgenson, P. B.* Role of disturbance factor in the ecology of animals and birds // Zoologichesky Zhurnal. — 1962. — N 7. — P. 1056–1060. (in Rus.)]

Barańska, K., Jermaczek, A. Poradnik utrzymania i ochrony siedliska przyrodniczego 6210 — Murawy kseroter-micznie. — Świebodzin : Wydawnictwo klubu przyrodników, 2009. — 201 s.

Busel, V. A. A new breeding site of spoonbill, *Platalea leucorodia* (Aves, Ciconiiformes) nesting in Lower reaches of the Dnipro ("Velikiy Lug" National Park, Ukraine) // Zoological Herald. — 2014. — Vol. 48, N 2. — C. 190.

Categories of protected areas in the world according to IUCN. — www.iucn.org (http://goo.gl/lYeH9d

Jermaczek, A. Dlaczego bierna ochrona przyrody nie jest w modzie? // Dzikie Życie. — 2011. — http://goo.gl/nU03TI. — (Передрук з: Przegląd Przyrodniczy, 2010, Tom XXI, zeszyt 2).

Krasińska, M., Krasiński, Z. Żubr. Monografia przyrodnicza. — Warsawa ; Białowieża, 2004. — 312 s.

Management Plan for Antarctic Specially Protected Area No. 108 Green Island, Berthelot Islands, Antarctic Peninsula. — 04.12.2013. — http://goo.gl/3c8lh4

Próchnicki, K. Polska osobliwość przyrodnicza Suseł perełkowany — Folder. Zespol Parkow krajobrazowych Roztocza z/s w Zamosciu. — 2007. —15 s.

Strict Reserve of the canyon of Tara river, Montenegro. — 2014. — http://goo.gl/qC9xES

Vlaschenko, A., Gashchak, S., Gukasova, A., Naglov, A. New record and current status of *Nyctalus lasiopterus* in Ukraine (Chiroptera: Vespertilionidae) // Lynx, n. s. (Praha). — 2010. — Vol. 41. — P. 209–216.

Whale reserves / Official site of the International Whaling Commission. — http://iwc.int/sanctuaries, 02.12.2014.

Wojciehowski, K. Ochrona absolutna — przyszlosc ochrony przyrody // Dzike zycie. — 2013. — S. 2–5.